

Pach Zsigmond Pál

A közép-kelet-európai régió és Csehország

Kora újkori előzmények

Bár Európa régióinak meghatározása körül újból és újból fellobban a vita, a nézetek többnyire megegyeznek abban, hogy a történelmi Magyarországnak, Csehországnak és Lengyelországnak közös volt a regionális „illetősége”. E térség történelmi fejlődésének közös vonásaival számos tanulmány foglalkozott már, a szerző most más oldalról közelíti meg a kérdést: mennyiben volt sajátos, Magyar- és Lengyelországtól eltérő Csehország gazdasági fejlődése a korai újkorban. A gazdaságtörténeti megközelítés révén a tanulmány érdekes támpontokat ad Csehország mai helyzetének megítélése szempontjából is.

Történelmi régión olyan országok együttesét értjük, amelyeket nemcsak földrajzi szomszédságuk, hanem történelmi fejlődésük közös vonásai is összekötnek: olyan jellegzetességek, amelyek több történelmi korszakon át, tartósan érvényesültek (Fernand Braudel kifejezésével: *longue durée* érvényűek),¹ és a történelmi élet különböző szféráiban: a gazdasági-társadalmi struktúra összetevőiben, a politikai és kulturális fejlődés jelenségeiben egyaránt megmutatkoztak.

Bár Európa régióinak ilyen értelmű meghatározása körül újból és újból fellobban a vita, a nézetek többnyire megegyeznek abban, hogy a történelmi Magyarországnak, Csehországnak és Lengyelországnak közös volt a regionális „illetősége”. Ez a három ország a középkor és a korai újkor századaiban ahhoz a történelmi régióhoz tartozott, amelyet nyugatról hozzávetőleg az Elba, Saale és Lajta folyók vonala, keletről a nyugati és keleti szlávságot elválasztó erdőségek és a Kárpátok keleti íve határolt. A Közép-Kelet-Európának vagy Kelet-Közép-Európának nevezett régió történelmi fejlődésének közös vonásaival számos tanulmány foglalkozott; különösen emlékezetes marad Szücs Jenő értekezése, amely nagyívű elemzéssel mutatta be a térség országainak Nyugat-Európához közelítő fejlődési tendenciáit a középkorban és kelet-európai jellegű fordulatát a korai újkorban.²

A jelen rövid vázlatban nem a problematika egészét kívánjuk újabb vizsgálat alá vonni,³ hanem egy kiegészítő kérdést teszünk fel: a közös vonások, hasonlóságok mellett mennyiben volt sajátos, a magyar- és lengyelországitól eltérő Csehország gazdasági fejlődése a korai újkorban? A kérdéshez csupán gazdaságtörténeti szempontból szólnunk hozzá — de arra is gondolva, hogy a cseh fejlődés múltbeli sajátosságainak Csehország mai helyzetében és a „visegrádi országokkal” kapcsolatos politikájában aktuális vonzata is lehet.

1.

Az iparfejlődés körülményeit, nevezetesen az iparosodás korai szakaszán kulcsszerepet játszó textilipar fejlődésének fő mozzanatait kell *először* szemügyre vennünk.

A huszitizmus előtti korszakban a cseh korona alá tartozó országok városainak posztóipara többnyire még szűk, lokális piackörzetekre támaszkodott, exportra csak keveset termelt. Az értékes nyugat-európai (kivált flandriai és brabanti) posztófajták behozatala viszont, Magyarországhoz hasonlóan, már a XIII. században itt is megkezdődött, a XIV. század folyamán pedig főleg alsó-rajnai (aacheni és kölni) posztóimporttal bővült. A behozatal közvetítése jövedelmező üzletágat biztosított a városok kormányzatát kezükben tartó (nagyrészt német) kereskedő-patriciusok számára, akiknek persze nem állt érdekében, hogy a helybeli (túlnyomóan cseh) céhes kézművesség piaci versenytársukká izmosodjék.⁴

Ám a huszita forradalmi mozgalom (1419—1436) megtörte a patricius-polgárság hatalmi állását a csehországi városokban; így kézműves céheiknek, a magyarországiaktól eltérően, módjuk nyílt arra, hogy kibontakoztassák a céhszervezetben rejlő fejlődési lehetőségeiket, „kifussák” középkori pályájukat. A honi gyapjúszövőipar megerősödött, és a nyugati posztóknál olcsóbb termékeivel egyre inkább exportképessé vált dél és délkelet felé. A cseh-morvaországi posztót, főleg Brünn (Brno) és Neuhaus (Jindřichov Hradec), majd Iglau (Jihlava) és Reichenberg (Liberec) posztóscéheinek készítményeit, és a sziléziai — „lengyel”, majd boroszlói (Breslau, Wroclaw) — posztót részben Ausztriába, a linzi és bécsi vásárra vitték ki, részben Magyarországra, ahonnan utat talált Erdélybe és a dunai fejedelemségekbe is.⁵

A posztóexport a XV—XVI. században egyre jelentősebb méreteket öltött. Az 1457 áprilisa és 1458 áprilisa között a pozsonyi harmincadon át Magyarországra behozott 15 139 vég posztóból még 9296 vég, tehát 61,4 % angol, németalföldi, alsó-rajnai, délnémet, valamint itáliai eredetű árú volt; de a Cseh-Morvaországból és Sziléziából származó fajták is kitétek már 5843 véget, 38,6 %-ot. 1542-re pedig éppen megfordult az arány: a nyugat-magyarországi harmincadhelyeken ez évben megvámolt 10 548 vég importposztóból a távolabbi országokból való készítmények már csak 4108 véggel, 39 %-kal, a sziléziai és cseh-morvaországi termékek viszont 6440 véggel, 61 %-kal részesedtek. A váci török vámállomáson 1563 júliusa és 1564 márciusa között nyugatról behozott 3797 vég posztóból 2989 vég volt morvaországi és sziléziai termék. Budán a törökök 1571-ben összesen

4220 vég nyugati eredetű posztót vámoltak el; ezen belül 2828 véget tett ki a sziléziai és morva áru. Négy felső-magyarországi város: Kassa, Lőcse, Eperjes és Bártfa együttes évi szövetimportja az 1580-as években átlagosan 4000—4250 végre ment fel, s ennek mintegy 64 %-a sziléziai és morvaországi készítményekből került ki.⁶ Csupán Lőcsére a XVII. század első felében összesen 145 192 vég posztót hoztak be; ennek a morvaországi áru csaknem a felét, a sziléziaival együtt több, mint kétharmadát (66,95 %) alkotta. A lőcsei import az 1610-es években tetőzött, évente 4000—6000 véggel.⁷ Együttvéve pedig Lőcse, Késmárk, Eperjes és Kassa kereskedői a zsolnai és puchói harmincadon át 1610-ben 6227 vég, 1619-ben nem kevesebb, mint 19 380 vég posztót hoztak be: túlnyomó többségében morva és sziléziai árut.⁸

A harmincéves háború (1618—1648) súlyos pusztításai után, amelyek a városi lakosságnak is nagy veszteséget okoztak, új erőre kaptak a cseh-morvaországi városok és kézműiparuk. A posztókészítés továbbra is a régi „posztósvárosokban”, így Brünnben meg Reichenbergben összpontosult, de a szövőcéhek fonalellátásában növekvő szerep jutott a környező „fonófalvaknak” is. Posztómanufaktúrák létesítésére a XVII. század végétől fogva a céhes városokon kívül, vidéken történtek érdemleges kezdeményezések. Az 1715-ben *Johann Josef von Waldstein* gróf birtokán alapított oberleutensdorfi (Litvinov Horni) üzem 400 munkást a központban bérért dolgoztatott, emellett falusi fonókat és szövőket házimunkában foglalkoztatott. Termékeit prágai, bécsi és linzi kereskedők útján értékesítette, és a XVIII. század ötvenes éveitől a Közél-Keletre is szállított. Az egykori kicsiny, csupán 13 házat számláló falu várossá növekedett, ahol 1775-ben már 300 ház állott.⁹

2.

Az előbbiekkal függött össze a cseh tartományok gazdasági fejlődésének az a második fontos sajátossága, hogy az újkor elején nem váltak a születőben lévő modern világgazdaság nyugat-európai centrumának élelmiszer- és nyersanyag-szállító, egyben iparcikkfelvevő övezetévé — olyan „perifériájává”, mint Lengyel- és Magyarország —, hanem maguk is számottevő ipari exportot bonyolítottak le; nemcsak (amint láttuk) délkelet felé, hanem (s erre különösen fel kell figyelniük) nyugat felé is bekapcsolódtak a modernizálódó nemzetközi kereskedelem közfogyasztási textilárakat forgalmazó áramlataiba. Ez főleg szövőiparuk másik fontos piaci ágazatának, a vászonkészítésnek volt köszönhető, amely Nyugat-Európában is versenyképesnek bizonyult. A sziléziai és cseh-morvaországi vászonszövő céhek már a XVI. század második felében kollektív szállítási szerződéseket kötöttek délnémet kereskedőházakkal (1597-től a nürnbergi Viatis és Peller cég járt itt az élen), amelyek az árut a nemzetközi piacon hozták forgalomba. A harmincéves háború után a külföldi kereslet megnőtt: a délnémetek mellett holland és angol kereskedőcégek is megjelentek; a XVIII. század első felében pedig már az utóbbiak kerültek túlsúlyba (*Franklin, Nurse és Coulston*). Hamburgba és Londonba vitték a cseh-morva-sziléziai vásznat, s onnan gyakran tovább a tengerentúli gyarmatokra: Indiába meg Amerikába. A világkereskedelmi igények kielégítésére a céhes

kézművességre támaszkodó felvásárlás: a *Zunftkauf* szüknek bizonyult; a növekvő kereslet árutermelésre ösztönözte a falusi háziipart (vidéki mellékipart) is, amelyet a kereskedőtörekések a bedolgozási rendszer (*Verlagsystem*) különböző formáival szintén érdekkörükbe vontak. Faktoraik révén kiterjedt vidéki körzetek iparosaitól vásárolták fel termékeiket, majd látták el őket nyersanyaggal, utóbb felszereléssel is. A létrehozott központi üzemek többnyire a vászonkészítés befejező műveletét végezték, mint az angol *Robert Allason* 1713-ban Rumburgban (Rumburk) alapított vállalata, amelynek a részére 316 helybeli mester dolgozott segédeivel és inasaival, ezenkívül nagyszámú vászonszövő a közeli és távolabbi helységekben. A kivitelre termelő vászonipar „szétszórt” manufaktúrái a XVIII. század második felében is egyrészt céhes kismesterek, másrészt, növekvő mértékben, falusi iparúzők munkájára támaszkodtak.¹⁰

A posztó- és vászonszövéssel mellett volt a cseh iparnak még egy jelentős exportágazata: az üvegtüszítés. A XVII. század második felétől kezdve a cseh üveg nemzetközi hírnévre tett szert; cseh üvegkereskedők, majd honi kereskedelmi társaságok nyugat- és dél-európai, sőt közel-keleti és tengerentúli piacokra is szállítottak. Míg a cseh vásznat és szövetet főleg olcsó ára tette kelendővé a világpiacon, addig a cseh üveg (kristályüveg) különleges minősége révén vált divatosá az arisztokraták és gazdag polgárok körében.¹¹

A cseh korona országai iparfejlődésének ez az újabb szakasza is visszatükröződött Magyarországra irányuló exportjukban. 1733 és 1743 között, nyolc évből fennmaradt adatok átlagában, Morvaországból évente 31 992 vég vászon és 24 427 vég posztó, Sziléziából 19 007 vég vászon és 9297 vég posztó érkezett hazánkba.¹² S a Sziléziából való behozatal nem csökkent az osztrák örökösödési háború (1741—1748) után sem, amikorra pedig a Habsburg-birodalomnak ez a gazdaságilag legfejlettebb tartománya túlnyomó részében porosz uralom alá került. 1751 és 1753 között a Sziléziából és Szászországból Magyarországra importált vászon együttes évi átlaga 30 533, a posztóé 23 441 véget tett ki.¹³ Részben ez indította *Mária Terézia* kormányát az 1754—55. évi magyarországi vámtarifa kiadására, amely az örökös tartományok termékeinek, illetőleg az onnan behozott áruknak jelentős vámkedvezményeket nyújtott a birodalmon kívüli területekről származó importtal szemben.¹⁴ Ez volt a háttere *Karl Haugwitz* és *Ferdinand Procop* 1755. évi „piackutató” utazásának is, amelyet a bécsi kormány megbízásából tettek Magyar- és Lengyelországban, azzal a céllal, hogy kipuhatolják: hogyan lehetne a magyarországi kereskedőket a boroszlói és lipcsei vásárokról „leszoktatni”, és Magyarországot az osztrák-cseh tartományok iparának, elsősorban textiliparának fogyasztópiacául biztosítani.¹⁵

3.

Csehország kora újkori gazdasági fejlődésének harmadik sajátosságát abban lehetjük fel, hogy mezőgazdaságában a roboton alapuló, önkezelésű földesúri gazdálkodás Lengyel- és Magyarországhoz képest egy-másfél századdal később

vált meghatározóvá, és a földesúr személyéhez, illetve földjéhez kötött jobbágyság rendszere (*Leibeigenschaft*, *nevolnictvo*, örökös jobbágyság) korábban szűnt meg.

A harmincéves háború első szakaszát lezáró fehérhegyi ütközet (1620) után a protestáns-rendi felkelésen győzedelmeskedő Habsburg-kormányzat a gyökeres cseh főnemesség zömét proskribálta, birtokait elkobozta, s katonai kalandorokból és udvari kegyencekből egy új, kozmopolita arisztokráciát hozott létre, amely frissen nyert uradalmain a robotrendszer, az örökös jobbágyság kemény rendszabályait valósította meg.¹⁶ Bár a sajátkezelésű földesúri gazdálkodás cseh földön is korábbi kezdeményekre tekintett vissza,¹⁷ ennek igazi évadja csak most érkezett el. A háborús évtizedekben ugyanis a népesség megcsappant: a szűkebb értelemben vett Csehország lakossága kb. 1 700 000-ról mintegy 950 000-re esett vissza, s a jobbágytelkek több mint fele pusztán, műveletlenül maradt. Ezek jelentős részét a XVII. század közepétől fogva a földesurak saját kezelésükbe vonták: magángazdaságukat kiterjesztették, vagy új majorságokat létesítettek. A Trautmannsdorffok kelet-csehországi uradalmában az 1650–80-as években a majorsági gazdaságok száma 2-ről 13-ra, az észak-csehországi friedlandi nagybirtokon 3-ról 18-ra nőtt. Megművelésükhöz, minthogy viszonylag kevés volt a jobbágy, a robotkötelezettséget addig ismeretlen mértékűre emelték. Az 1680. évi robotpátens, amelynek kiadására pedig országos parasztfelkelés készítette a kormányzatot, a munkaszolgálatot heti 3 napban (de aratáskor „parancs szerint”) limitálta.¹⁸ Ezek a fejlemények a csehországi agrárviszonyokat a lengyel- és magyarországiakhoz tették hasonlóvá. Különbség mutatkozott viszont abban, hogy a robotoltató majorgazdálkodásnak Csehországban nem hazai, hanem túlnyomórészt Fehérhegy után nyeregbe ült idegen nagybirtokosok voltak a haszonélvezői, akikről mi sem állt távolabb, mint az, hogy a parasztfelkeléseket rendi vezetés alá vonják, és a tömegmozgalomnak Habsburg-ellenes nemzeti jelleget adjanak.

A harmincéves háborút követő évszázad folyamán jelentősen megváltoztak a mezőgazdaság munkaerőviszonyai. Csehország népessége az 1650 körüli 950 000-ről 1754-re 1 970 000-re, majd 1776-ra 2 400 000-re nőtt. A falusi munkaerőhiányt immár sokhelyütt munkaerőfelesleg váltotta fel. Ennek első jeleként az 1738. évi új robotpátens a korábbi munkakötelezettséget fenntartotta ugyan, de az urasági majoroktól távol lakó jobbágyoknak a szolgálat pénzbeli megváltását engedélyezte; majd az 1750–60-as években kiadott rendeletek korlátot szabtak a jobbágytelkek bevonásának a földesúri majorságokba, s az utóbbi évtizedekben elvett paraszti földek visszaadását írták elő. Amikor pedig 1775-ben újabb heves parasztfelkelés söpört végig az országon, és a jobbágyterheket valamelyest mérséklő (a robotot jobbágykategóriánként heti 1–3 napban kiszabó) újabb pátens kiadását kényszerítette ki, kiderült, hogy számos nagybirtokosnak jóval több ígás és gyalog robotnap állt a rendelkezésére, mint amennyit tényleg fel tudtak használni túlnyomóan gabonatermelő, de csak keveset exportáló majorsági gazdálkodásukban¹⁹ (eltérően Magyarországtól, ahol a piacra termelő uradalmak hovatovább robottülköveteléshez, „szupererogációhoz” folyamodtak, hogy munkaerőszükségletüket fedezzék).²⁰ Mindez a csehországi nagybirtokosok egyes csoportjait is érdekelttette a robot egy részének pénzbeli megváltásában; felvilágosultabb kormányhi-

vatalnokoknak pedig ösztönzést adott ennél messzebbmenő reformjavaslatok kidolgozására is. Franz Anton von Raab „szisztémája” a robot pénzjáradékká való átváltása mellett paraszti parcellabérletek létesítését ajánlotta a földesuraknak, és állami uradalmak egész sorában, köztük a feloszlatott jezsuita rend állami kezelésbe vett birtokain ezt meg is valósította. Ilyen előzmények után bocsátotta ki II. József 1781. évi nevezetes pátensét, amely — ha nem is törölte el a robotkötelezettséget (ezt, megváltás ellenében, nyolc évvel későbbi rendelete mondta ki, amelyet azonban halála után hatályon kívül helyeztek), de — megszüntette a jobbágyságok személyi függését a cseh tartományokban, és lehetővé tette részükre, hogy szabadon mozogjanak és bárhol munkát vállaljanak.²¹ Így a falun fölöslegessé vált munkaerő nagyobb számban áramolhatott a városok, az ipari körzetek felé. Előrehaladt a tőkésedő ipar munkaerőpiacának kialakulása.

4.

Mert nemcsak az örökös jobbágyságnak, hanem a céhrendszernek a korlátai is hamarabb lazultak fel és omlottak le a cseh tartományokban, mint Magyar- és Lengyelországban: ebben lelhetjük fel gazdasági-társadalmi fejlődésük *negyedik* sajátosságát. Az ipar vidéki övezetel viszonylag szabadabban fejlődtek, és a régi királyi városok mellett kisvárosok egész sorának kialakulását tették lehetővé, iparvidékek létrejöttét alapozták meg.

Csehországban a XVII—XVIII. században a lakosságnak mintegy 20 %-a élt kisebb-nagyobb városi településeken.²² A régi királyi városok mellett — ahol a kézműipar céhszervezete „kifutotta” középkori pályáját, majd a nyugat-európai fejlődés korábbi szakaszából ismert merev elzárkózás irányába fordult — nőtt a „municipális”, földesúri városok (*Schutzstadt*) száma és jelentősége, amelyek a magyarországi iparosodó mezővárosoknak feleltek meg. Ezek egy részénél a földesúri fennhatóság teljes függőséget, mintegy az uradalmi gazdálkodásba való betagozódást jelentette; más földesúri városok viszont, főleg a piaci szempontból kedvező helyzetűek, tetemes összegű pénzjáradék (*Schutzgeld*) fizetése ellenében kiváltságokat és támogatást kaptak földesuraiktól, akik ebben látták a városaiktól való jövedelemszerzés gyümölcsözőbb módját. Az ipar itt is céhkeretek között szerveződött ugyan, de a belépés könnyebb, a tanulói idő rövidebb, a céhszabályok általában lazábbak voltak, mint a királyi városokban.²³

A kormányzat pedig már a XVIII. század eleje óta egyre komolyabban foglalkozott a céhrendszer reformjával. Az 1731-ben kiadott kézműipari pátens — amelyet 1739-ben újabb cikkelyekkel egészítettek ki — állami felügyelet alá rendelte a céhszervezetet; engedélyezte a vidéki iparüzést, ha a falusi mester belépett a legközelebbi városi céhbe; szabályozta a céhmesterek és -legények viszonyát, sőt a mesterek ellenkezése esetére a céhkötelmek megszüntetését helyezte kilátásba. Erre fokozatosan sor is került. 1754-ben az ipari üzemeket két csoportba sorolták aszerint, hogy helyi vagy távolabbi piacokra termeltek, és az utóbbiakat, mint „kereskedelmi iparokat”, a céhkorlátozásokon kívül helyezték. 1755-ben megtiltották, hogy a vászonszövében új céhet létesítsenek; 1773-ban a vászonnműves-

séggel együtt az újonnan kibontakozó gyapotszövőipart nyilvánították céhmentesnek; majd a gyapjúposztó-készítésben is feloldották a céhkényszert, eltörölték a szövőszékek és a legények számát korlátozó szabályokat. Így a XVIII. század utolsó évtizedeire a textilipar minden ágában lényegében megszűntek a termelés tökéstedésének céhes akadályai, és — bár a céhrendszer felszámolására nem került sor — a manufaktúra-alapítás lehetővé vált a korábban mereven elzárkózó városokban is.²⁴

A cseh korona országai iparosodásának előnye tehát a lengyel- és magyarországihoz képest nem újkeletű fejlemény volt, hanem a XV. század közepétől a XVII. század elejéig — a huszita háborúk végétől a harmincéves háború kezdetéig — terjedő időszakban lerakott alapokra épült. S bár a harmincéves háború súlyos törést, majd pedig a cseh tartományokban is eluralkodó örökös jobbágyosság nehéz nyomást jelentett, a korábbi városi iparfejlődés olyan szerves és kiiktathatatlan előzményül szolgált, amelyet a XVII. század közepétől fogva sikeresen vihetett tovább az ipar vidéki elterjedése, a XVIII. század folyamán, kivált az 1750-es évektől kezdve pedig érezhetően felgyorsított a bécsi kormánynak a cseh és osztrák örökös tartományokra egyaránt kiterjedő, kameralista-merkantilista iparfejlesztési politikája.²⁵ A század utolsó harmadában Csehország kivitelének értéke importjájának majdnem kétszeresére rúgott, és az export nagyobb részét ipari termékek tették ki; ipari kapacitásának közel egyharmada pedig külső piacokra termelt.²⁶

5.

Mindezek szerint a cseh fejlődés késő középkori és kora újkori körülményei — főként kézműiparának mélyre nyúló gyökerei és a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásának jellege, amihez a XVIII. század folyamán a bécsi kormány gazdaságpolitikai támogatása járult — a magyar- és lengyelországi viszonyoknál jóval kedvezőbb feltételeket teremtettek a tőkés iparosodáshoz, a polgári átalakuláshoz, agrárstruktúrájuk alapvető hasonlósága mellett is. Ezek a körülmények Csehország gazdaságának a régió keletibbi országaihoz képest sajátos helyzetet, nyugat-európaias vonásokat kölcsönöztek,²⁷ ami persze megnyilvánult a cseh társadalom szerkezetében és mentalitásformáiban is.

Nem kis részben ezek a körülmények játszottak közre abban is, hogy a Habsburg-birodalom nyugati és keleti fele között a XVIII. század folyamán kialakuló gazdasági viszony — különösen amikor a bécsi udvar gazdaságpolitikája a cseh tartományok mellé az osztrákok egy részét (elsősorban Alsó-Ausztriát) is felzárkóztatta — az Európa nyugati és keleti része közötti ipari-agrár munkamegosztást, centrum-periféria viszonyt mintegy kicsinyben reprodukálta. Hiszen ez időre Magyarország növekvő textilipari behozatalának busás ellentétele, az osztrák és cseh örökös tartományokba irányuló mezőgazdasági kivitele is lényegesen megnőtt és kibővült: a hagyományos szarvasmarha- és borexport mellett gabona- és gyapjúexportja is jellegadó méreteket öltött. 1735 és 1737 között az örökös tartományokból évi átlagban 40 843 vég, 1748 és 1751 között 57 118 vég, 1764 és 1766 között viszont már 116 302 vég posztó és szövet érkezett Magyarországra. Az

örökös tartományokba irányuló hazai gabona- és gyapjúkivitel megnövekedése még látványosabb: 1733 és 1743 között évi átlagban 538 987, illetve 150 076 forintot, 1767 és 1780 között pedig már 1 717 495, illetve 1 288 541 forintot tett ki.²⁸

Nem gyarmata lett ekként a rendi alkotmányát megőrző Magyarország a Habsburgok dunai monarchiájának (ahogy számos kortárs és történetíró hagyományosan minősítette), hanem agrárszállítója és iparcikkpiaca — gazdaságának „hátsó udvara”: perifériája.

JEGYZETEK:

1. F. Braudel: Histoire et les sciences sociales. La longue durée, Annales: Économies-Sociétés-Civilisations, XIII (1958), 723.
2. Szűcs J.: Vázlat Európa három történelmi régiójáról, Történelmi Szemle (=TSZ), XXIV (1981), 313—357.
3. Régióink kora újkori gazdasági fejlődésének alapvonásait előző dolgozatainkban igyekeztünk összegezni: A közép-kelet-európai régió az újkor kezdetén, Budapesti Könyvszemle (=BUKSZ), III (1991), 351—361; Érvék az elkanyarodás mellett, BUKSZ, IV (1992), 145—154.
4. Fr. Graus: Soukenictví v době předhusitské. In: Sborník pro hospodárské a sociální dějiny, I, Praha, 1946, 164—183; Die Handelsbeziehungen Böhmens zu Deutschland und Österreich im 14. und zu Beginn des 15. Jahrhunderts. In: Historica, II (1960), Praha, 83—86, 105, 110.
5. J. Janáček: Der böhmische Aussenhandel in der Mitte des 15. Jahrhunderts. In: Historica, IV (1962), Praha, 43, 48—49, 58; Remeslná výroba v českých mestech v 16. století, Praha, 1961, 41—47. — Az 1335. évi visegrádi kongresszuson Luxemburgi János cseh király érvényesítette Lengyelországgal szembeni igényét Sziléziára (amely azután az 1740-es évekig a cseh korona alá tartozott). Egy ideig azonban a sziléziai posztó még lengyel (*polonica*) néven is szerepelt.
6. Kováts F.: Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században a posztonyi harmincadkönyv alapján, Bp., 1902, 106—111; Ember Gy.: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Bp., 1980, 76—78; Káldy-Nagy Gy.: Statisztikai adatok a török hódoltság terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560—1564-ben. In: Történelmi Statisztikai Évkönyv 1965—66, Bp., 1968, 38—39; Fekete L. (—Káldy Nagy Gy.): Budai török számadáskönyvek 1550—1580, Bp., 1962, 577; Pákh J.: A szövethozatal szerepe és struktúrája Bártfa, Eperjes, Kassa és Lőcse kereskedelmében a XVI. század végén. In: Történelmi Statisztikai Tanulmányok, IV (1980), 33, 76—78.
7. R. Físer: Dovož moravského sukna na levocsky trh v první polovině 17. století, Casopis Matice Moravské, LXXXVIII (1969), 39, 48—49.
8. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (=MGSZ), VI (1899), 195—196, 285—286. — Az adatok csak a szolnai és puchói harmincadhelyen át behozott posztóra vonatkoznak, és nem terjednek ki a posztonyi és kassai harmincadon keresztül lebonyolított importra. Az utóbbira: *Granasztó Gy.*: A kassai kereskedelem a XVI. században. In: Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zs. P. 70. születésnapjára. Szerk. Glatz F., Bp., 1989, 68.
9. A. Salz: Geschichte der böhmischen Industrie in der Neuzeit, München-Leipzig, 1913, 294—297; A. Klíma: Manufaktúrnai období v Cechách, Praha, 1955, 221—240; H. Freudenberg: The Waldstein Woollen Mill: Noble Entrepreneurship in Eighteenth-Century Bohemia, Boston, 1963.
10. K. Příbram: Geschichte der Österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860, Leipzig, 1907, I, 404—406; Klíma: 127—153, 427—431, 465. — A manufaktúra-fejlődés „kettős alapzatára”, az ipar vidéki övezeteinek jelentőségére: Marx K.: A tóke, I, Bp., 1948, 398, 510, 808, 811.
11. A. Klíma: Glassmaking Industry and Trade in Bohemia in the XVIIth and XVIIIth Centuries, The Journal of European Economic History (=JEEH), XIII (1984), 499—520.
12. MGSZ, I (1894), 96—101, 176—187, 274—285; II (1895), 66—73; IV (1897), 365—361.
13. MGSZ, X (1903), 476—480.
14. Eckhart F.: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában, Bp., 1922, 50—55.
15. Karlovszky E.: Magyarország kereskedelmi viszonyai 1755-ben, MGSZ, IV (1897), 201—240.
16. A Fehérhegy utáni fejleményekről: Európa a XVI—XVII. században, TSZ, XXII (1979), 331.
17. A. Míka: Problém počátku nevolnictví v Cechách, Československý Casopis Historický, V (1957), 226—240; J. Válka: La structure économique de la seigneurie tchèque au XVIe siècle. In: Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Économique (Aix-en-Provence, 1962), II, Paris-La Haye, 1965.
18. W. Stark: Die Abhängigkeitsverhältnisse der gutherrlichen Bauern Böhmens im 17. und 18. Jahrhundert, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, CLXIV (1952); A. Klíma: Agrarian Class

- Structure and Economic Development in Pre-Industrial Bohemia, Past and Present, LXXXV (1979), 49–56.
19. *Klíma*: (1979), 57–67; *J. Svoboda*: Feudální závislost poddanych na české vesnici v době tereziánské. In: *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica*, III (1969), 71–106; *J. Petrář*: Der Höhepunkt der Bewegung der untertänigen Bauern in Bohemia. In: *Historica*, XVIII (1969), Praha, 107–140.
 20. *Wellmann I.*: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században, Bp., 1979, 106, 108.
 21. *K. Grünberg*: Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien, Leipzig, 1893–1894, I, 156–165, 190–192, 221–227, 334–352; II, 222–226, 365–366, 477; *Niederhauser E.*: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában, Bp., 1962, 72–81.
 22. *Klíma* (1979): 51.
 23. *Příbram*: 54–57; *Salz*: 368–369; *Gytmetst S.*: A városok a feudálizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában, Bp., 1975, 120–126.
 24. *Příbram*: 38–39, 48, 164–165, 217–218, 268; *Klíma* (1955): 121, 276–278; *J. Komlos*: Institutional Change under Pressure: Enlightened Government Policy in the XVIIIth Century Habsburg Monarchy, *JEEH*, XV (1986), 442–448.
 25. *H. Freudenberger*: An Industrial Momentum Achieved in the Habsburg Monarchy, *JEEH*, XII (1983), 339–350; *Heckenast G.*: Bányászat és ipar manufaktúra-korszakunk első szakaszában. In: Magyarország története 1686–1790. (=Magyarország története tíz kötetben, IV, 2.). Szerk. Ember Gy.—Heckenast G., Bp., 1989, 987–996.
 26. 1768-ban Csehország kivitele 7 690 000 forintot, behozatala 4 020 000 forintot tett ki. Ipari termékek a kivitelben 5 700 000 forint, a behozatalban 1 460 000 forint értékkel részesedtek. Az ipari exportból 4 100 000 forint értékű áru a Habsburg-birodalmon kívüli piacokra került: *G. J. Svoboda*: The Foreign Trade of Eighteenth-Century Bohemia, *JEEH*, XX (1991), 98, 102–111.
 27. *Svoboda* hasonló következtetésre jutott, de némi túlzással fogalmazott: „Bár Csehországot a gyarmati piacokra való eljutásának korlátozottsága, a roboton alapuló agrárrendszere és a Habsburg-kormányzat pénzügyi politikája (amely jövedelmének aránytalanul nagy részét húzta Csehországból), megakadályozta abban, hogy lépést tartson a kontinens vezető hatalmával (Franciaországgal), az ország nyilvánvalóan nem volt egyszerű függeléke a nyugat-európai kereskedelmi központ perifériájának”, 122; vö. 99–100, 103.
 28. 1767 és 1780 között az osztrák és cseh örökös tartományokból évi átlagban 1 492 869 forint értékű posztó és szövet, 988 649 forint vászon, 479 608 forint selyemáru, 313 973 forint karton és pamutáru érkezett Magyarországra; innen pedig évente átlagosan 2 658 566 forint értékű szarvasmarha (ökör), 1 717 495 forint gabona, 1 288 541 forint gyapjú, 1 023 688 forint sertés és juh, 423 677 forint dohány, 329 000 forint bor került a Lajtán túlra, *MGSZ*, I (1804), 96–101, 176–187, 274–285, 358–363; II (1895), 66–73; IV (1897), 356–361; *Eckhart*: 313, 318–320. — Vö. *H. Hassinger*: Der Aussenhandel der Habsburgermonarchie in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. In: Die wirtschaftliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende vom XVIII. zum XIX. Jahrhundert, Stuttgart, 1964, 61–69, 78, 88–89.